

УДК 82-311.6(161.2)«19»

ІСТОРИЧНА ПРОЗА МИКОЛИ ГЛУХЕНЬКОГО: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ РЕЦЕПЦІЇ

Віннічук А.П.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті досліджено художні особливості історичних романів Миколи Глухенького «Коліївщина» та «Колії». Подано літературознавчий дискурс історичної та художньої правди про Коліївщину. Проаналізовано жанрово-стильову специфіку та структурні особливості діалогії. Охарактеризовано образну систему творів. Особливу увагу приділено характеристиці ключових моментів «людина – історія» в образах для аналізу творів.

Ключові слова: історичний роман, художній вимисел і домисел, дискурс, жанр, структура, композиція, рецепція.

Постановка проблеми. Микола Герасимович Глухенький (літературний псевдонім – Максим Денисенко) належить до покоління тих, кому, за словами Юрія Клена, «...на герць піти не вистачило сили... кого гірка, як смерть, Недоля під ярмо своє схилила». Твори митця побачили світ у другій половині ХХ століття, у часи, коли цілеспрямовано нищилися духовність українського етносу, присиплялась національна свідомість, а «критичне» потрактування творів на історичні теми здійснювалося під кутом зору «класових» позицій, поза усвідомлення того, що героїчна вітчизняна минувщина є духовним підґрунтям національного письменства. Тож цілком логічно, що фахове прочитання історичних творів М. Глухенького, було заангажованим і поверховим, тому й потребує сучасного літературознавчого аналізу.

Актуальність дослідження. Накопичений мистецтвом слова досвід ніколи не відходить у безтвір'я. На певному етапі літературного поступування стильовий потенціал до певної міри може вичерпуватися, щоб згодом відродитися у новому контексті – вже в модифікованій формі. Отже, не слід беззастережно відкидати художній набуток письменника, який творив за совєтської доби, примусово дотримуючись «соцреалістичних» приписів. Адже такі письменники, усвідомлено чи спорадично занурюючись у сенс життєвих реалій, зосібна, в героїку національної минувшини, розхитували радянські ідеологічні доктрини «зсередини».

М. Глухенький був справжнім сподвижником у царині красного письменства. Художня модель героїчного минулого, представлена у його прозі, слугує формуванню історичного мислення, віднайденню шляхів до самопізнання та самоствердження. Відтак його ім'я заслуговує на реабілітацію, а проза – на повернення до широкого загалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Художня спадщина М. Глухенького нечасто опинялася у фокусі наукових спостережень фахівців і загалом розглядалась побіжно. Так, В. Чумак (літературно-критичний нарис «Минуле – очима сучасника, 1980») у загальному плані характеризує діалогію про Коліївщину, звертаючи увагу на проблемно-тематичну й композиційну специфіку творів, найпоказовіші способи характеротворення, прагне визначити окремі художні хиби. Певне місце творам письменника відведено у монографії Ф. Кейди «Відлуння далекої доби», де вчений переосмислює взаємодію романтичних і реалістичних тенденцій у підходах до відтворення історичних подій та в аспекті художніх концепцій людини, з'ясовує портретно-психологічні риси історичних образів, їх національної природи.

Загалом же, діяльність М. Глухенького не представлена в історії українського письменства. Тому маємо потребу дослідження специфіки його прозового слова та внеску у вітчизняний літературний процес.

Мета пропонованої статті полягає у з'ясуванні художніх особливостей історичних романів М. Глухенького «Коліївщина» (1966), «Колії» (1968).

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: здійснити комплексний системно-аналітичний аналіз романів, схарактеризувати специфіку художнього моделювання героїки національного минулого, окреслити ключові моменти проблеми «людина – історія».

Виклад основного матеріалу. Діалогія М. Глухенького репрезентує широко категорію національного, що виформовується історично і, ясна річ, у найтісніших зв'язках із людським життям. Із-поміж інших творів про державницькі змагання українського народу книжки цього письменника вирізняються передовсім тим, що з їх сторінок постає життєво вірогідна постать героя-оборонця, захисника скривджених.

Діалогія прикметна шанобливим ставленням автора до звичайної людини, її витривалості, винахідливості, розуму. Такий підхід закономірно вимагав не лише уважного художнього осягнення прозаїком народних типів, а й потребував ретельного з'ясування умов, у яких вони жили й боролися, осмислення найчільніших протиріч самої історичної доби.

Із погляду В. Чумака, діалогія М. Глухенького умовно розподіляється на чотири тематичні центри: «... зображення життя селянства, гайдамацький рух, польська шляхта, царські поміщики-генерали. У романі кілька сюжетних (основних і побічних) ліній, які сходяться, переплітаються між собою, примушуючи з неослабленим інтересом стежити за долею персонажів» [4, с. 165].

Зрозуміло, що широкий тематичний діапазон, сюжетна розгалуженість сприяла багатоплановості й «рясній заселеності» творів: селяни, козаки, міщани, ченці, ряд історичних постатей – Семен Неживий, Іван Гонга, Максим Залізник, Микита Швачка, Андрій Журба тощо. Їхні натури розкриваються в найрізноманітніших ситуаціях – на полі бою, у взаєминах з іншими

людьми, в побутовому, інтимному житті. Кожен композиційний хід автора скеровується на вияскравлення певної риси характеру дійової особи, на з'ясування специфічних властивостей минулого, героїчного духу епохи.

Загалом диалогія прикметна довершеністю композиційного устрою. Перша книжка складається з сімнадцяти частин, друга – з дев'ятнадцяти розділів й епілогу, що забезпечує насамперед їх структурну компактність. В експозиційній частині «Коліївщини» відбувається знайомство читача з життям селянства окупованої польською шляхтою Правобережної України, на основі фольклорного й історичного матеріалу описується становище православного духовенства. Вихідним моментом (зав'язкою) роману є покарання Неживим пана Мостицького; кульмінацією – освячення ножів у Мотронинському монастирі і початок повстання. Вирішується конфлікт (властиво, настає розв'язка), коли Гонта приймає рішення перейти на бік повсталого народу. Експозиція «Коліїв» – розповідь про активізацію гайдамаччини, кількісне та якісне употужнення руху; зав'язка подій – об'єднання надвірних козаків із коляями; розв'язка – поразка повстання й жорстокі розправи над його учасниками. Як у більшості класичних романів, усі сюжетні складові диалогії М. Глухенького органічно пов'язані між собою і вмотивовуються самим ходом розвитку конфлікту.

Письменник художньо осмислює героїку минувшини крізь виміри душевної, психічної організації конкретної особистості, тяжіючи до максимального ґрунтового зображення людського характеру.

Магістральна сюжетна лінія диалогії пов'язана з реальною історичною постаттю – гайдамацьким ватажком Семеном Неживим. Історик П. Мірчук характеризує полковника як «... високо інтелектуального, політично грамотного, дуже ідейного борця за кращу долю українського народу, невтомного сторожа порядку, вмілого організатора нового політичного й соціального ладу» [2, с. 248].

М. Глухенький простежує життя Семена від самого дитинства, прагнучи репрезентувати особистість героя на тлі важливих суспільно-політичних обставин доби й у внутрішньому зростанні. Із цією метою вже на початку першого роману автор звертається до ретроспекції як одного з важливих засобів творення художнього часу та форми психологічного аналізу.

Тож маємо підстави й для висновку про наявність у творах романіста різнокомпетентного наратора: наближеного до всезнання; з обмеженими відомостями про модельовані реалії; оповідача, який інтегрує життєві позиції одного чи кількох персонажів. Відсутній лише сторонній спостерігач, що профанно фіксує події.

Обидва романи М. Глухенького позначені впливом наратора як основної інстанції в текстах, виформовуваних, до того ж, із акцентацією факту, що історія не відбувається, а розповідається чи пишеться. Рівень самохарактеристики оповідача теж неоднаковий: від персоналізованого, зі своєю естетичною концепцією, до такого, який тільки час від часу з'являється, залишаючись при цьому найбільшим поціновувачем внутрішньотекстової дійсності. Отже, у творах

М. Глухенького сполучаються різні часові плани, відкриваючи простір для побудови ускладнених розповідних конструкцій. Втручання експліцитного автора в історичну площину виявляється у двох варіантах – рефлексіях і коментарях. Уведення їх привертає увагу до структури твору й активізує інстанцію читача.

Згідно з художньою версією прозаїка, вже з шестирічного віку Неживий – виходець із убогої селянської родини – наймитував. Дванадцятирічним хлопцем, не витримавши збиткувань свого хазяїна гончара Терещенка, Семен утік з чумаками, щоб зазнати ще й їхньої «невеселої» долі. Та жив юнак пристрасною мрією про Січ, козацьку вольницю. Опинившись на Запорожжі, він обробляв старшинські землі, ловив для них рибу, бо «наймиту одне, як з вогню та в полум'я». За вісім років перебування на Січі парубок спромігся заробити лише на рясні козацькі шаровари та жупан. Повернувшись додому, Семен довідується про смерть батьків і знову йде в найми. Єдиною розвагою для сироти стає спілкування з бідною дівчиною Катрею, яке переростає на справжнє почуття.

Спостерігаючи за Неживим, помічаємо, як із часом він дедалі глибше, гостріше відчуває національну кривду, тому знову й знову мріє про Січ. Одначе думки волелюбного парубка линуть не на далеке Запорожжя, до старшин «у дорогих жупанах», а до тієї Січі, що «скрізь отут по байраках». Тим часом тактики гайдамаків Семен ще не сприймає, пояснюючи це небажанням переховуватися по лісах в очікуванні смерті. Його мета – відкрита боротьба за відродження занедбаної козацької волі й слави.

Прозаїк «відкриває» героя в момент найбільшого емоційного піднесення. Пан Мостицький брутально ображає матір Катрі Явдоху, що враз розбурхує в Неживому бажання помститися, і він «загородив у живіт кривдника здоровенний кіл». Цей епізод – лише один із прикладів тяжіння письменника до психологізації зображення життєвих реалій. Тут М. Глухенький передає стан, пов'язаний з оцінкою значущості для людини факторів, що впливають на неї, виражаючись у формі незадоволення. Можна твердити, що особистість перебуває в екстремальній, критичній, афективній ситуації, а тому діє надзвичайно швидко й активно. Трохи згодом Семен усвідомить, що справа не в одному панові Мостицькому, а волю можна здобути лише шляхом всенародної збройної боротьби. Він вірить у майбутнє, хоча розуміє, що дорога до омріяного життя буде довгою й жертвовою.

Становлення і розвиток центрального персонажа відбувається через перманентне «самоналаштування», відтворення «мікроподій» у внутрішньому світі людини, що спричиняють її вчинки, поведінку. Ці «мікроподії» відбуваються в часі, що його можна кваліфікувати як внутрішній час героя. У романах М. Глухенького досить часто спостерігаємо переключення дійових осіб із просторових об'єктів на психологічні роздуми і навпаки. Уже на початку Коліївщини гайдамаки обирають Неживого курінним отаманом. Нестерпний національний гніт, як і лицарство збройного опору, змушують учорашнього наймита стати на чолі найвідчайдушніших.

Автор повсякчас заакцентує органічне єднання ватажка з народом. Він одягається в звичайну сорочку, називає себе «бурлакою», «сіромахою», а його руки – грубі й випрацювані (надзвичайно промовиста деталь). Старші люди поважають Семена («носа не дере, хоч сам і молодий»), молодші прагнуть бути схожими на нього. Саме тому Неживий виступає носієм волелюбних традицій рідного села, особистістю, спроможною стати на захист звичайної людини, взяти на себе відповідальність за інших.

Як свідчать спостереження, диалогії притаманна особлива масштабність і співвіднесеність із історичним часом. Не лише епічний, а й час кожного персонажа вписується автором у загальний час героїчної епохи, унаочнюючи думку про те, що в письменстві переважають твори «відкритого» часу.

Очолити гайдамацький загін, Неживий займається налагодженням суворої військової дисципліни, до дрібниць продумує тактику боїв, нещадно карає за прояви розбійництва, мріє про приєднання до армії Залізняка. Це зумовлювало як успішність Семенового загону, так і добру славу про нього з-поміж людей. Характерним є звернення гайдамацького отамана до канівських міщан: *«Скінчився той час, коли ми боялися, знали тільки жах... Віднині навіки-віків не буде ніякої кривди... Всі ви стали вільними козаками. Не буде більше ляха, не буде унії... Ми не дика орда, що все змітає на своєму шляху. Ми тільки знищили неволю, підняли затоптану в багнюку святу правду»* [1, с. 119].

Слова ці сприймаються і як об'єктивна самохарактеристика персонажа, і як свідчення глибокого усвідомлення ним мети боротьби – національне розкріпачення українців. Завважимо, що такі форми самовиявлення персонажів, як діалоги, монологи, невласне пряма мова, відіграють у романах М. Глухенького важливу структуротвірну роль, помітно активізуючи епічність зображення дійсності. На загал же, митець продемонстрував неабияку оригінальність у відзеркаленні процесів мислення та переживань персонажів. Наведений вище уривок з промови головного героя допомагає також переконливішому втіленню загального (гайдамаччина) через індивідуальне (кут зору однієї дійової особи). А індивідуальне в мистецтві, за спостереженням І. Світличного, *«...включає в себе загальне... Воно само є художнім узагальненням»* [3, с. 266].

Прикметно, що М. Глухенький зображує Неживого не лише у вирі збройної боротьби. Герой переймається також проблемами будівничими, сказати б, соціально-економічними. Характерними в цьому аспекті є, зокрема, його міркування про вільне життя: *«Зараз підємо на панський двір. Там лежить усе майно, взяте в ляхів, купців, які повтікали. Вся панська земля повертається громаді. Сходом щороку буде ділити поміж собою. У одного забиратимете, другому добавлятимете. Адже люди на місці не сидять, – той женився, пішов у прийми. Той узав до себе. А хто й помер. Будете ділити на двір по кілька душ...»* [1, с. 262-263]. Не заперечував полковник лише однієї повинності – козацької служби.

Слідуючи історичній правді, спираючись на документальний матеріал, письменник розповів

про полонення Неживого російською гусарською командою. За версіями істориків, ватажка було засуджено до смертної кари, яку замінили побиттям батогами, вирізанням ніздрів, випаленням на обличчі тавра каторжника й довічним засланням до Сибіру, де він, очевидно, загинув. Тим часом романіст залишає Семена жити, показавши його втечу з-під варті на етапі до Сибіру. Коли отаман разом із побратимами втікає, надворі розвиднюється. Настання ранку сприймається як перспектива, сподівання на те, що визвольницькі зусилля народу не були марними й не скінчилися.

Перед нами – свідомо настановна автора на виявлення символічного змісту зображуваного. Слід сказати, що особливості наративної структури диалогії дають змогу простежити становлення характерів героїв, найтонші поривання їхніх душ, дозволяють спроектувати минуле або майбутнє на теперішню ситуацію. Образи, деталі романів надають і письменникові, і реципієнтові можливість «змодельовати» світ персонажа, життєві реалії з кількох символів і численних асоціацій, викликаних ними.

Запропонована М. Глухеньким художньо-філософська концепція життя Семена Неживого є утвердженням високого історичного, морального, етичного пафосу, пристрасним запереченням національного гніту українців, антинаціональної політики загалом. Історичний фактаж органічно поєднується з відтворенням психологічного стану героя. Такий синтез втілюється і в елементах сюжету. У прагненні до відтворення життя відомої історичної особи автор по-новому сконструює її ідентичність, на ґрунті чого формується новий тип тотожності персонажа – ідентичність по смерті. Ця ідентичність сприяє появі нового бачення видатної людини, що залежить передовсім від уміння митця та меж «дозволеності» епохи. Визначальні риси вдачі Неживого – чесність, скромність, військова вправність, національна самосвідомість – не нав'язуються читачеві ззовні, а виявляються еволюційно, акумулюючись у вчинках гайдамацького полковника, його взаєминах з іншими людьми, внутрішніх роздумах.

Чимало уваги приділяє М. Глухенький зображенню релігійного протистояння українців, адже унія, як говорить один із героїв, насаджувалася не лише хрестом, а й мечем. Плани конфедератів були справді далекосяжними: *«...проти дій самого круля, проти Росії, цього споконвічного моту, об який не раз розбивалися мрії шляхти. Проти всієї схизми і того пшекльонтого хлопства, що ніяк не хоче коритись панству. Ось яка ця конфедерація. Раніш не було нічого подібного»* [1, с. 75].

Чи не найяскравіше антиукраїнська діяльність «хрестових воїнів» передана романістом у сцені їх нальоту на село й розправи з православним священником. Нападники вимагають, щоб отець Василь пристав до унії, проте він категорично відмовився. За це «екзекутори» повісили літнього чоловіка на високій акації. Священнослужитель-українець залишається вірним своїм переконанням і мужньо приймає смерть за віру. Його образ є своєрідним уособленням стоїцизму переважної більшості православного духовництва.

Органічно вводиться в роман і розмова се- лян про мученицьку смерть вільшанського тита-

ря, запозичена М. Глухеньким із усної народної творчості та поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». У цьому випадку маємо справу з інтертекстом, матеріалізованим алюзіями з фольклором і літературою. У «Коліївщині» описано й умови життя духовенства, схарактеризовано його ставлення до гайдамаччини. Як вдумливий дослідник, письменник аналізує політику Москви й Польщі щодо України, окреслює постаті багатьох «уродзоних шляхтичів», представників російської влади.

Досить багато місця в «Коліях» відводиться показові жорстоких розправ над чільними керівниками й рядовими учасниками гайдамацьких рухів. Письменник ніби переконує читача в тому, що страждання, яких чужоземці завдали спійманим коліям, справді були «витвором» канібальської фантазії. Відповідно до історичної правди, автор висвітлює віроломність московської політики стосовно гайдамаччини, розповідає про спільні дії польських «культурників» і російських військових у боротьбі проти народних оборонців.

Граничний драматизм сюжетного постукування обох романів зумовлюється не лише тим, що в них детально відтворено соціальну непримиренність. Конфлікт присутньо загострюється ще й тому, що на полі борні правди з кривдою, добра зі злом

зійшлися три нації. Прикметно, що саме на національному ґрунті в діалогії розв'язується суспільно-політична, філософська й етична проблематика.

Висновки і перспективи. Історична романістика М. Глухенького засвідчила орієнтацію на переосмислення та гармонізацію традицій і новаторства. Сенс звернення автора до традицій полягає насамперед у тому, щоб наблизити до сучасності історично віддалені події, сповнити їх актуальними проблемами, ідеями, зробити семантично більш зрозумілими сучасному читачеві.

Новаторство аналізованих творів – у стереоскопічності віддзеркалення подій на значному в часових і просторових вимірах життєвому матеріалі; в різновекторності художнього бачення історичних осіб, соціальних і національних конфліктів. Новизна досліджуваних романів визначається також тяжінням письменника до висвітлення не лише буття, а й душевної організації, психічного стану української людини, яка опинилася у вирі складних історичних подій.

Дослідження не є вичерпним, адже в ньому зацентровано увагу лише на постаті Семена Неживого, тому в подальшому потребують художньої інтерпретації образи гайдамацьких ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка.

Список літератури:

1. Глухенький М. Коліївщина: іст. роман / М.Г. Глухенький. – К.: Рад. письм., 1966. – 427 с.
2. Мірчук П. Коліївщина: гайдамац. повстання 1768 р. – Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
3. Світличний І. Серце для куль і для рим / І.О. Світличний. – К.: Рад. письм., 1990. – 581 с.
4. Чумак В. Минуле – очима сучасника: літ.-критич. нарис / В.Г. Чумак. – К.: Рад. письм., 1980. – 184 с.

Винничук А.П.

Винницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРОЗА НИКОЛАЯ ГЛУХЕНЬКОГО: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ РЕЦЕПЦИИ

Аннотация

В статье исследованы художественные особенности исторических романов Николая Глухенького «Коліївщина» и «Коліи». Представлен литературоведческий дискурс исторической и художественной правды о Коліївщині. Проанализированы жанрово-стилевая специфика, образная система и структурные особенности романов. Рассмотрено образную систему произведений. Отдельное внимание уделяется характеристике ключевых моментов решения проблемы «человек – история» в избранных для анализа произведениях.

Ключевые слова: исторический роман, художественный домисел и вымысел, дискурс, жанр, структура, композиция, рецепция.

Vinnichuk A.P.

Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia

MYKOLA HLUKHENKYI'S HISTORICAL PROSE: PROBLEMS OF CONTEMPORARY RECEPTION

Summary

This article researches the artistic features of historical novels by Mykola Hlukhenkyi «Koliivschyna» and «Koli». In this case very important to make accent on writer's innovations in the recreation of historical events related to Koliivschyna. Also it analyses the plots, composition, characters and genres. Special attention is devoted for description of the key moments of solving the «human – history» problem in the works selected for the analysis.

Keywords: historical novel, artistic fiction and conjecture, discourse, genre, structure, composition, reception.